

Introduction

SAMUEL MAREEL & DIRK SCHOENAERS

There are likewise in the city [of Antwerp], as there are in many other cities in these lands, various schools where the French language is taught, both to girls and to boys: so that, from learning [French] at school, then because of practice and because of so many conversations with foreigners, it develops and expands in such a way that in a short while it is generally spoken almost like a native tongue. And then there are also masters who teach the Italian language and Spanish [...].¹

It amazed foreigners in the sixteenth century as it amazes foreigners today: people from the Low Countries master their languages. During the late medieval and early modern period, the literacy rate was not only exceptionally high among the inhabitants of the Low Countries, a considerable number of people also understood or used more than one language.

The Low Countries were situated at the virtual divide between the Southern, Romance dialects and the Germanic dialects spoken in the Empire. While in most northern regions (e.g. Holland, Flanders and Brabant) the dominant vernacular was a local variant of Dutch, the native languages of Artois, Hainault, Namur and Liège were dialects of French. By virtue of their specific location, the Low Countries thus functioned as a cultural valve between two seemingly distinct linguistic areas.² In order to broaden their social and intellectual horizons, the inhabitants of this contact zone were almost obliged to learn languages other than their own and multilingualism must have come naturally.

Additionally, French was widely accepted as a supra-regional vernacular in the Dutch-speaking part of the Low Countries and beyond, not only for cultural expression, but also in more pragmatic interactions, such as administration and commerce.³ The vibrant economic activity in regional urban centres ensured the presence of foreign merchants. Many of these were native speakers of French, English, German, Spanish or Italian, among them Lodovico Guicciardini, the author quoted above, who hailed from Florence but was based in Antwerp.

The apparent need for language assistance could be alleviated in a broad range of ways. Conversation manuals (e.g. *Bouc vanden ambachten – Livre des mestiers*) were designed for use in specialized mercantile schools (*bijsholen* or *Franse scholen*; see also the

¹ Sono medesimamente nella città, si como sono anche in molte altre buone terre del paese diverse scuole, dove s'insegna la lingua Franzese, così alle femine come a maschi, talche fra l'impararla alla Scuola, & poi con l'uso & con tanta conversazione di forestieri si sparge, & allarga in guisa, che in brieve tempo ci si parlerà generalmente quasi, come la lingua materna. Et piu ci sono ancora maestri, che insegnano il linguaggio Italiano, & lo Spagnuolo [...]. Guicciardini 1567, 110.

² Kestemont 2012.

³ Croenen 1999; Prevenier & de Hemptinne 2005; Lusignan 2012, 187–199. For an appreciation of Dutch in the French-speaking part of the region, see the contribution by Margriet Hoogvliet in this issue.

quote above) where, in addition to arithmetic, pupils could sit in on courses in Languages for Specific Purposes.⁴ Other merchants housed their apprentices with francophone host families in order for them to be immersed in a foreign language milieu. For instance, on 13 May 1484, a certain Cornelis Oirtsz. from Reimerswaal in Zeeland arranged for his nephew, Oele Clausz., to be lodged with Nicolas Vassal, a merchant from Rouen, for the period of one year in order to *leeren de tale van den lande* ('to learn the region's language', i.e. French). In return for appropriate housing, food and drink, Vassal received the sum of two Flemish pounds. The remainder of the document suggests that the arrangement could be prolonged, possibly when it had proven to be satisfactory for both parties.⁵

In spite of the fact that the volatile power balance between the local vernaculars heavily depended on the ever-changing whims of political circumstance, French retained its importance as an administrative language in regional as well as municipal chanceries.⁶ This may seem self-explanatory for the bilingual regions of Flanders and Brabant, but even as remote as in Holland, the municipal and regional accounts give ample evidence of documents being translated from French into Dutch (and vice versa) by clerks, secretaries, councilmen, registrars, public prosecutors, treasurers, bailiffs and notaries. At the turn of the fifteenth century, the municipal council of Middelburg annually awarded a certain Jan Adam the sum of 40 shillings to 'read all French correspondence addressed to the city, and to reply in French and to aid visiting merchants with their French and Latin business'.⁷ In the following decades, when most of the principalities of the Low Countries were gradually subsumed into the Burgundian conglomerate, French established itself as the unique means of access to the highest echelons of power and bilingualism became a much sought after asset. In this view, a petition made by the indigenous accountant Gijsbrecht Pijn in 1448 is significant. Before being sent to the *Chambre de comptes* in The Hague, Pijn requested to stay on a while longer at Lille *pour tousiours mieulx apprendre la langaige François et le stile de compte* ('to further perfect the French language and the accounting style'), the appropriate linguistic register for accounting.⁸ In this new political situation, the value of language skills for social mobility could hardly be overestimated.⁹

Likewise, French maintained its currency at local aristocratic courts. In Flanders, for instance, the count and his entourage were culturally oriented towards the French-speaking South as early as the final decades of the twelfth century and sponsored the *fine fleur* of the contemporary francophone literary scene.¹⁰ Throughout the medieval period, local craftsmen answered to the needs of similarly affluent patrons by producing lavishly decorated manuscripts of best-sellers in French, including the Arthurian prose cycles and the *Histoire ancienne jusqu'à César*.¹¹ In the second half of the

4 Van der Have 2002, 47–60.

5 Sneller & Unger 1930, 194–195.

6 Armstrong 1965; Van Oostrom 1992; Sleiderink 2010; Schoenaers 2012, 103–105.

7 Unger 1926, 240 (anno 1399), 265 (anno 1411); Sneller & Unger 1930, 36 (anno 1407–1408).

8 Damen 2000, 190.

9 Armstrong 1965; Damen 2000, 188–191; Boone 2009.

10 Stanger 1957; Van Hoecke 1987; Gaullier-Bougassas 2012.

11 An overview of the manuscripts on <http://www.medievalfrancophone.ac.uk>.

fifteenth century, Flemish artisans, mainly active in Ghent and Bruges, catered to the bibliophilic urges of the Burgundian circle of book-collecting aristocrats, and illustrated considerable amounts of luxuriously executed French-language manuscripts.¹²

Finally, notwithstanding that as of the later thirteenth century the local vernaculars became increasingly important as languages of learning and religion, Latin remained the *lingua franca* of science and the Church throughout the medieval and early modern period.¹³

While the multilingual situation of the late medieval and early modern Low Countries is generally acknowledged, its impact on the literary – and more generally textual – production is less so. This has a lot to do with the way the departments of literature and linguistics at our universities are organised, namely on the basis of language rather than place. Students specialize in a literature written in a certain language, rather than in literature written in a specific geographical area. At the moment he/she graduates, a student of Dutch language and literature in Flanders will probably have read several texts in Afrikaans; he/she might even be able to tell you a thing or two about Jacob Steendam, an early Dutch settler in seventeenth-century New Netherland who left a small body of verse. That same student, however, might very well never have heard of, say, Olivier de la Marche (1425–1502) or Georges Eekhoud (1854–1927), both of whom are internationally recognized authors, who lived in Flanders, but wrote in French.

Research tends to follow this monolingual pattern, as is shown most clearly in literary historiography. There are numerous histories of Dutch literature, but no histories of the literature of the Low Countries. While histories of Dutch literature generally acknowledge the interdependency of literatures in different languages, for example through translation, adaption and imitation, their main focus is always on texts written in Dutch. The present journal constitutes another telling example of this tendency. *Queeste* presents itself as a journal of medieval literature in the Low Countries, in whatever language, and explicitly (also) invites contributions on texts in French, German, English and Latin. Nonetheless, a quick survey of the scholarship presented to the journal in more recent years suggests that many authors and readers still seem to believe that *Queeste* is exclusively dedicated to literature written in Middle Dutch.

However, the one-sided, monolingual focus on literary scholarship and history is slowly shifting. The issue of multilingualism has been explored more generally in a set of recently published edited volumes, specifically dedicated to the francophone territories of Western Europe and the British Isles.¹⁴ The turn towards multilingualism also persists in a number of recent literary historiographical publications focusing on place rather than language. One of the most ambitious of these is *Europe. A literary history, 1348–1418*, edited by David Wallace.¹⁵ This 1500+ page volume recounts seventy years of European literary history starting from sequences of places that have meaningful

¹² Wijsman 2010, 503–550.

¹³ On the interaction between Dutch literature and Latinitas, see an earlier thematic issue of *Queeste* on this subject (Desplenter & Wackers 2008).

¹⁴ Wogan-Browne 2009; Kleinhenz & Busby 2011; Tyler 2011; Jefferson & Putter 2013.

¹⁵ Wallace 2015.

links with one another. Its coverage also includes locations in the Low Countries such as Valenciennes, Brussels, The Hague and Zwolle/Deventer. Even more specifically, a relatively large body of current research projects have started to investigate the region's multilingual character from a textual perspective. It is these initiatives that are at the basis of the present special issue of *Queeste*.

Scholars involved in this issue are working/have worked on no less than four projects that have the topic of textual culture and multilingualism in the late medieval and early modern Low Countries at the core of their set of research questions: 'A Tale of Two Tongues: The Interplay of Dutch and French in the Literary Culture of the Low Countries' (Van de Haar); 'The Making of Transregional Catholicism. Print Culture in the Ecclesiastical Province of Cambrai (1559-1659)' (Soen, Soetaert and Verberckmoes); 'Medieval Francophone Literary Culture Outside France' (Schoenaers) and 'Transcultural Critical Editing: Vernacular Poetry in the Burgundian Netherlands, 1450-1530' (Armstrong and Mareel). The projects of two other contributors pay extensive attention to the theme: 'Cities of Readers: Religious Literacies in the Long Fifteenth Century' (Hoogvliet) and '*Vanden twaelf dogheden*. Een exemplarische studie naar de functies, verspreiding en doorwerking van Middelnederlandse mystieke geschriften' ('*About the Twelve Virtues*. A Case Study into the Function, Dissemination and Afterlife of Middle Dutch Mystical Texts', Kiekens). Tellingly in the light of our above remarks, only one of the seven authors that contributed to the essays is a specialist of Dutch literature in the narrow sense of the word. Three are historians and another three are specialists of French literature – albeit it none of them actually francophone. Moreover, two of the aforementioned projects are based in the UK, so outside the Low Countries.

The five essays in this special issue engage with the ways in which the three main languages of the region (Latin, French and Dutch) interact in literary texts in the broadest sense of the word. The purpose of this focus is to give a more diversified view of textual culture in the late medieval and early modern Low Countries, which traditionally has been studied from a mostly monolingual perspective. The selected contributions use the term 'multilingualism' to cover a rather broad and heterogeneous body of phenomena that share a form of contact or interplay between different languages. They also draw on a mixture of theoretical approaches and methodologies (new philology, translation studies, book history, stylistics, etc.). The texts, manuscripts and printed books under scrutiny were produced between the twelfth and seventeenth century in an area covering the present-day Netherlands, Belgium and France.

This variety of approaches, along with a wide-ranging temporal and geographical spread, result in a broad and complementary view of textual multilingualism in the Low Countries. For instance, the circulation of mystical texts in Latin, French and Dutch in Flanders, Brabant, Holland and Utrecht explored by Ine Kiekens resonates harmoniously with the late medieval ownership of religious books written in Dutch in the mainly francophone area north of Paris as discussed by Margriet Hoogvliet. However, there is a slight but interesting, not necessarily contradictory, divergence in the interpretation of the evidence. After having shown that the reception of mysticism in the Low Countries was trilingual, and not bilingual as has previously

been assumed, Kiekens notes that the same texts (i.c. Hugh of St.-Victor's *Soliloquium*) were read in different languages in distinct milieus. Hoogvliet, on the other hand, argues that, in the fifteenth and early sixteenth century, translation of religious works connected with the North for francophone audiences points towards shared religious reading practices, rather than giving evidence of diverging cultural identities. This, in turn, links up with the view expressed by Adrian Armstrong in his investigation of the *Pas de la mort* and its Dutch translation by the Brussels rhetorician Collijn Cailleu. On the basis of stylistic amplifications in Cailleu's translation, Armstrong indicates that in the late fifteenth century, Dutch and French authors partook in a crosslinguistic culture of competition and added to a shared capital of poetic devices. In this view, the consideration of multilingual contexts may suggest that translation should not (exclusively) be understood as a tell-tale sign of cultural rift, but could (also) be seen to mark connections and homogeneity across languages.

The essay on printing activities in the bishopric of Cambrai during the second half of the sixteenth century by Violet Soen, Alexander Soetaert and Johan Verberckmoes highlights another interesting feature of translation. In their essay, the authors do not only show a moderate degree of multilingualism in the back catalogues of printers in Douai, Mons and Arras – in addition to Latin, religious works were also published in French, Dutch and English – they also expose a form of 'veiled multilingualism', hidden in the considerable amount of French editions that were translated from Latin, Italian and Spanish. In addition to reprints of materials first published elsewhere, Soen, Soetaert and Verberckmoes also point towards local productions – which implies the circulation of foreign language texts – and identify multilingual translators. Although not formulated as explicitly, the concept of 'hidden multilingualism' also carries within itself the same connection between translation and crosslinguistic collective identities (i.c. Catholic and also encompassing materials from Southern Europe) that was put forward by Hoogvliet and Armstrong. The final contribution by Alisa van de Haar takes us into the seventeenth century and focuses on the capacity of multilingual emblem books to inspire metalinguistic reflection and engagement with multiple types of codification in an age that has typically been associated with linguistic purism and standardization. In Van de Haar's interpretation, the multilingual emblem becomes a topic of debate among polyglot audiences with a heart for languages.

For the editors of *Queeste*, this thematic issue presents an exciting opportunity to renew our commitment to the varied and multilingual culture of the Low Countries. Therefore, we would like to take advantage of the momentum created by this collection of essays and encourage our readers to continue to take up the gauntlet and submit their research, also when it concerns texts in languages other than Middle Dutch.

Bibliography

- Armstrong, C.A.J., 'The Language Question in the Low Countries: The Use of French and Dutch by the Dukes of Burgundy and their Administration', in: J.R. Hale, J.R.L. Highfield & B. Smalley (eds), *Europe in the Late Middle Ages*. London: Faber, 1965, 386-409.

- Boone, Marc, 'Langue, pouvoirs et dialogue. Aspects linguistiques de la communication entre les ducs de Bourgogne et leurs sujets flamands (1385-1505)', in: *Revue du Nord* 91 (2009), 9-33.
- Croenen, Godfried, 'Latijn en de volkstalen in de dertiende-eeuwse Brabantse oorkonden', in: *Taal & Tongval* 12 (1999), 9-34.
- Damen, Mario, *De Staat van Dienst*. Hilversum:Verloren, 2000.
- Desplenter, Youri & Paul Wackers (eds), *Tiveespraak. Het continuüm van Middelnederlandse literatuur en Latinitas*. [thematic issue of] *Queeste* 15:1 (2008).
- Gaullier-Bougassas, Catherine, "L'Histoire ancienne jusqu'à César" ou "Histoires pour Roger, châtelain de Lille", de Wauchier de Denain. *L'histoire de la Macédoine et d'Alexandre le Grand*. Turnhout: Brepols, 2012.
- Guicciardini, Lodovico, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi, altrimenti detti Germania inferiore*. Antwerp: Willem Silvius, 1567.
- Jefferson, Judith & Ad Putter (eds), *Multilingualism in Medieval Britain* (ca. 1066-1520). Turnhout: Brepols, 2013.
- Kestemont, Mike, 'Keizerlijk Vlaanderen. Streekliteratuur in Rijks-Vlaanderen en de casus van de Karelepiek', in: *Queeste* 19 (2012), 91-111.
- Lusignan, Serge, *Essai d'histoire sociolinguistique: le français picard au Moyen âge*. Paris: Garnier, 2012.
- Kleinhenz, Christopher & Keith Busby (eds), *Medieval Multilingualism. The Francophone World and Its Neighbours*. Turnhout: Brepols, 2010, 127-143 (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 20).
- Prevenier, Walter & Thérèse De Hemptinne, 'La Flandre au Moyen Âge. Un pays de trilinguisme administratif', in: O. Guyotjeannin (ed.), *La langue des actes. Actes du XIe Congrès internationale de diplomatique (Troyes, jeudi 11-samedi 13 septembre 2003)* (Paris: École des Chartes, 2005), 1-16.
- Sleiderink, Remco, 'From Francophile to Francophobe. The Changing Attitude of Medieval Dutch Authors towards French Literature', in: Christopher Kleinhenz & Keith Busby (eds), *Medieval Multilingualism. The Francophone World and Its Neighbours*. Turnhout: Brepols, 2010, 127-143 (Medieval Texts and Cultures of Northern Europe 20).
- Schoenaers, Dirk, 'The Middle Dutch Translation of Froissart's Chronicle (ca. 1450): Historiography in the Vernacular and the Ruling Elite of Holland', in: *Dutch Crossing* 36 (2012), 98-113.
- Sneller, Zeger Willem & Willem Sybrand Unger, *Bronnen tot de geschiedenis van den handel met Frankrijk I*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1930.
- Stanger, Mary D., 'Literary Patronage at the Medieval Court of Flanders', in: *French Studies* 9 (1957), 214-229.
- Tyler, Elizabeth (ed.), *Conceptualizing Multilingualism in England* (ca.800-ca.1250). Turnhout: Brepols, 2011.
- Van der Have, 'Taalonderwijs. Vier triviumteksten', in: E. Huizinga, O.S.H. Lie & L.M. Veltman (eds) *Een wereld van kennis. Bloemlezing uit de Middelnederlandse Artesliteratuur*. Hilversum: Verloren, 2002, 37-62.
- Unger, Willem Sybrand, *Bronnen tot de geschiedenis van Middelburg in den landsheerlijken tijd II*. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1926.
- Van Hoecke, Willy, 'La littérature française d'inspiration arthurienne dans les anciens Pays-Bas'. in: W. Verbeke, J. Janssens & M. Smeyers (eds), *Arturus Rex I: Catalogus. Koning Artur en de Nederlanden. La matière de Bretagne et les anciens Pays-Bas*. Leuven: Universitaire Pers Leuven, 1987, 189-260.
- Van Oostrom, Frits, *Court and Culture. Dutch Literature 1350-1450*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1992.
- Wallace, David (ed.), *Europe. A Literary History (1348-1418)*. Cary and New-York: Oxford University Press, 2015.
- Wijsman, Hanno, *Luxury Bound. Illustrated Manuscript Production and Noble and Princely Book Ownership in the Burgundian Netherlands (1440-1550)*. Turnhout: Brepols, 2010.
- Wogan-Browne, Jocelyn (ed.), *Language and Culture in Medieval Britain: The French of England ca. 1100-ca. 1500*. York: York Medieval Press, 2009.

Online resources

<http://www.medievalfrancophone.ac.uk>.

<http://www.english.upenn.edu/~dwallace/europe/index.html>.

Soliloquium, Soliloque en Alleen-spreken

De handschriftelijke verspreiding van Hugo van St.-Victors Soliloquium de arrha animae in de laatmiddeleeuwse Lage Landen*

INE KIEKENS

De laatmiddeleeuwse Lage Landen, die grofweg het grondgebied van het huidige Nederland, België en Noord-Frankrijk omvatten, vormden het snijpunt van Latijnse, Franse en Middelnederlandse tekstoverleveringen.¹ Toch wordt in het literaire onderzoek pas sinds enkele decennia grondig aandacht aan dit fenomeen van multilingualiteit besteed.² Volgens Paul Wackers hadden medioneerlandici in hun studie naar meertaligheid in de Lage Landen aanvankelijk vooral oog voor Middelnederlandse vertalingen van Franse epische en lyrische teksten.³ Met de opwaardering van de geestelijke literatuur als studieobject aan het eind van de twintigste eeuw breidden zij hun aandacht uit naar de positie die de Lage Landen innamen in de receptie van de Latinitas.⁴ Thom Mertens en Paul Wackers stelden daarbij vast dat Latijnse en Middelnederlandse teksten elk hun eigen functie en doelpubliek binnen de Lage Landen hadden. Omdat mannelijke kloosterlingen – in tegenstelling tot vrouwelijke kloosterlingen – in de late middeleeuwen over het algemeen een (basis)opleiding in het Latijn hadden genoten, werden Latijnse teksten meestal in mannenkloosters en Middelnederlandse teksten vooral in vrouwenkloosters gebruikt. Wackers wees er evenwel op dat ‘de situatie – zeker in de Zuidelijke Nederlanden – nog iets gecompliceerder [was], omdat er niet twee maar drie factoren in het spel zijn: naast het Latijn speelt het Frans een rol’, met eveneens een eigen functie en doelpubliek.⁵ Andere studies wezen bovendien op het bestaan van een vierde traditie in de Lage Landen, namelijk

* Deze bijdrage kwam tot stand in het kader van mijn FWO-aspirantenmandaat ‘*Vanden twaelf dogheden*. Een exemplarische studie naar de functies, verspreiding en doorwerking van Middelnederlandse mystieke geschriften’ (2012-2016). De onderzoeksresultaten in dit artikel werden ten dele voorgesteld tijdens ‘Van charismatische persoonlijkheid naar charismatisch geschrift? De handschriftelijke verspreiding van Hugo van St.-Victors *Soliloquium de arrha animae* in de middeleeuwse Nederlanden’, een presentatie op de Tweede Interuniversitaire Masterclass Cultuur en Religie (17/09-18/09/2013, Gent). Een bijdrage over de Middelnederlandse tekstgetuigen van het *Soliloquium de arrha animae* is in voorbereiding. Graag dank ik Youri Desplenter en Mike Kestemont voor hun suggesties bij eerdere versies van dit artikel.

1 Voor de afbakeningsproblematiek van de Lage Landen, zie Avonds 2000, 14-15; Berteloot 2000, 23-24; Van Coolput-Storms 2000, 39-42; Dekker 2006, 49. De multilingualiteit van de Lage Landen kwam al vaker aan bod in het onderzoek naar geschiedkundige diplomatieke en administratieve bronnen. Zie hiervoor bijvoorbeeld Armstrong 1965, 386-409; Croenen 1999, 9-34; De Hemptinne 2000, 7-22; Van Uytfanghe 2000, 23-54; Van Hoecke 2000, 55-80; Burgers 2000, 81-100; Prevenier & De Hemptinne 2005, 1-16; Vale 2005, 15-34 en Van Synghel 2010, 85-98.

2 Zie voor die stelling Wackers 1995, 47; Wackers 1996, 9-10, 19.

3 Wackers 1991, 111-129, 214-218; Wackers 1995, 47-63, 179-183; Wackers 1996, 9-42, 265-275.

4 Wackers 1996, 9-42, 265-275. Uiteraard wordt nu nog steeds onderzoek naar vertalingen van Franse teksten naar het Middelnederlands gevoerd. Zie hiervoor bijvoorbeeld Van der Meulen 2012, 55-81; Reynders 2012, 83-101; Brandsma 2012, 103-121 en Tersteeg 2012, 151-194. Voor een definitie van het woord Latinitas verwijs ik naar Wackers 1996, 11: ‘[...] het geheel van denkbeelden en teksten [...] dat in de middeleeuwen in het Latijn bestond’.

5 Wackers 1996, 19.

een beperkte Hoogduitse tekstoverlevering aan het Brabantse hof en in de grensgebieden met de Rijnstreek.⁶

Vanuit die meertalige invalshoek is het interessant om te bekijken hoe de Lage Landen als overleveringskader functioneerden.⁷ Zo reflecteerde Frank Willaert enkele jaren geleden over hoe teksten in dat cultuurgebied werden verspreid en of alle soorten teksten op dezelfde manier circuleerden.⁸ Voor een aantal genres – al dan niet in vertaling – kon hij aantonen dat dit niet het geval was.⁹ Epische literatuur ontstond voornamelijk in het graafschap Vlaanderen en verbreidde zich van daaruit naar oostelijkere gebieden van de Lage Landen.¹⁰ Voor mystieke literatuur fungeerde Brabant daarentegen als kerngebied. Uitwisselingen van dat soort teksten kunnen vooral in het naburige Rijnland worden getraceerd.¹¹ In het noorden van de Lage Landen is in de geestelijke literatuur – en spiritualiteit in het algemeen – dan weer een tweedeling tussen oost en west te onderkennen.¹² Meer onderzoek is evenwel noodzakelijk om een nog accurater beeld van zulke overleveringstrajecten te bekomen.¹³

In dit artikel wil ik een bijdrage leveren tot de verdere verkenning van het fenomeen van meertaligheid in de laatmiddeleeuwse Lage Landen door een casus uit de mystieke literatuur onder de loep te nemen. Mystieke teksten – zowel oorspronkelijke als vertaalde werken – kenden toen een enorme populariteit in de Lage Landen.¹⁴ Tot op heden werd binnen dat genre vanuit de studies naar meertaligheid echter voornamelijk de verhouding Latinitas-Middelnederlands onderzocht, waardoor het onderzoek naar de overlevering van Franstalige mystieke teksten in de Lage Landen werd veronachtzaamd. Evenmin werd al grondig aandacht besteed aan hoe mystieke teksten uit Frankrijk, al dan niet in vertaling, in de Lage Landen konden functioneren.¹⁵ Het is dan ook mijn bedoeling om daar meer inzicht in te verwerven.

Als casestudie heb ik geopteerd voor het *Soliloquium de arrha animae* van Hugo van St.-Victor († 1141), een tekst die tijdens de middeleeuwen in heel West-Europa circu-

6 Zie hiervoor onder meer Van Laar 1929, 203–224; Van Anrooij 2003, 127–145; Van Oostrom 2006, 118–120, 194–210 en Dekker 2006, 53.

7 Recent onderzoek naar deelfacetten van de meertalige Lage Landen is onder meer te vinden in Jansen-Sieben e.a. 2000, 9–13; Avonds 2000, 14–15; Berteloot 2000, 23–24; Van Coolput-Storms 2000, 39–42; Heene 2000, 53–67; Dekker 2006, 50; Desplenter & Wackers 2008, 1; Hascher-Burger 2008, 149–174; Sleiderink 2010, 127–143; Wijsman 2010, 69–83; Van der Meulen 2012, 55–81; Reynders 2012, 83–101; Brandsma 2012, 103–121 en Tersteeg 2012, 151–194.

8 Dat was tijdens de negentiende Bert van Selm-lezing (Universiteit Leiden, 7 september 2010). De tekst van die lezing is te consulteren in Willaert 2010, 1–34.

9 Willaert 2010, 1–34.

10 Zie hiervoor onder meer Willaert 2010, 1–34, in het bijzonder 13–25 en Caers 2011, 223–251.

11 Zie hiervoor onder meer Mertens 1997, 109–130; Williams-Krapp 2003, 41–53; Gottschall 2007, 137–169; Scheepma 2007, 247–75; Willaert 2010, 1–34, in het bijzonder 1–12; Jonker 2012, 243–263.

12 Voor meer over deze ‘Oost-Westhypothese’, zie Van Lwijk 2004, 171–174 en Desplenter 2006, 193–212.

13 Willaert 2010, 25, 32–34.

14 Zie voor een inleiding over de populariteit van mystiek in de Lage Landen McGinn 2012, 1–3 en voor een breder overzicht McGinn 2012, 5–176.

15 Zie n. 4 en 5. Willaert 2010, 13 verwijst onder meer naar studies over de invloed van begijnenlyriek uit Metz en Luik uit de late dertiende eeuw, alsook naar de verspreiding van het *Mirouer des simples ames anienties* van Marguerite Porete. Toch is verder onderzoek naar Franstalige mystieke teksten in de Lage Landen noodzakelijk om een beter beeld van de meertalige spiritualiteit in de Lage Landen te bekomen.

leerde en ook in vrijwel alle West-Europese volkstalen is vertaald.¹⁶ In de Lage Landen zijn maar liefst achttien Latijnse, drie Franse en drie Middelnederlandse afschriften ontstaan, wat erop wijst dat de tekst ook in onze contreien heel geliefd was.¹⁷ De studie van de overleveringsgeschiedenis van het *Soliloquium de arrha animae* biedt dan ook een uitgelezen kans om de meertaligheid van de middeleeuwse Lage Landen verder in kaart te brengen, alsook om een beter inzicht te krijgen in het overleveringstraject van een mystieke tekst die ten zuiden – en niet ten oosten – van de Lage Landen ontstond.

In wat volgt, geef ik eerst een korte inleiding bij Hugo van St.-Victor en zijn *Soliloquium de arrha animae*. Nadien som ik de co-text van de vierentwintig *Soliloquium*-afschriften – dat is, de andere teksten die in de handschriften met *Soliloquium*-tekstgetuigen aanwezig zijn – en hun overleveringscontexten op, om op basis daarvan te bepalen welke functionaliteit aan de verschillende talen onderling werd toegekend. Tot slot wil ik illustreren dat de Lage Landen ook op het niveau van de spirituele literatuur als meertalig overleveringskader functioneerden, waarbij rekening dient te worden gehouden met regionale en tijdgebonden factoren.

Hugo van St.-Victor en het *Soliloquium de arrha animae*: een contextuele en inhoudelijke schets

Hugo van St.-Victor wordt als één van de invloedrijkste spirituele leermeesters voor de laatmiddeleeuwse mystiek beschouwd.¹⁸ Toch is maar weinig over hem bekend. Geboren omstreeks 1090, vermoedelijk in Saksen, genoot Hugo eerst een religieuze scholing in de abdij St.-Pankratius te Hamersleben (in het diocees van Halberstadt), vooraleer hij kort voor 1120 tot de augustijnenschool van St.-Victor in Parijs toetrad. Die intrede vormde het begin van een indrukwekkende schrijfcarrière: hij vervaardigde een dertigtal theologische werken. De bekendste daarvan zijn het *Didascalicon de studio legendi* (*Over de studie van het lezen*), *De sacramentis christianae fidei* (*Over de sacramenten van het christelijke geloof*) en het *Soliloquium de arrha animae* (*Soliloquium of Al-leenspraak over de waarborg van de ziel*).¹⁹

Hugo van St.-Victor schreef het *Soliloquium de arrha animae* vermoedelijk omstreeks 1139–1140.²⁰ Oorspronkelijk werd deze relatief korte tekst – in de editie van Poirel 879 regels – opgedragen aan een zekere broeder G. en andere dienaren van Christus in Hamersleben.²¹ Dat is een mogelijke verwijzing naar broeder Gunther, een kannunnik uit St.-Pankratius, en naar andere – niet bij naam genoemde – inwoners van datzelfde klooster.²² Door voor het genre van het *soliloquium* te kiezen plaatste Hugo zich in een traditie die begon bij Augustinus van Hippo († 430), de ‘uitvinder’ van het

16 Zie hiervoor ook het einde van de volgende paragraaf.

17 Duitstalige *Soliloquium*-tekstgetuigen afkomstig uit de Nederlanden konden niet worden getraceerd.

18 McGinn 1994, 395.

19 McGinn 1994, 365–366; Poirel e.a. 1997, 213; Rorem 2009, 9–11; Van Nieuwenhove 2012, 120–121.

20 Rorem 2009, 156.

21 ‘Dilecto fratri G. ceterisque seruis Christi Hamerisleue’. Zie Poirel e.a. 1997, 226.

22 Poirel e.a. 1997, 214–215, 226; Rorem 2009, 156.

soliloquium. De term staat voor een inwendige dialoog die het hoofdpersonage met zichzelf houdt, waarbij het veelal om een gesprek tussen zijn rede en zijn ziel gaat. In het *Soliloquium de arrha animae* fungeert Hugo zelf in de gedaante van leerkracht en als verpersoonlijking van de rede, terwijl zijn ziel de rol van leerling op zich neemt.²³ In hun dialoog brengt hij de ziel bij wat ze het allermeest moet liefhebben. Hij begeleidt haar als een ware spirituele leermeester in een amoreus opstijgen in drie etappes, beginnend bij de liefde voor vergankelijke goederen tot eigenliefde, en van daar tot de ultieme liefde voor God, de enige Echtgenoot van de ziel. Het is als het ware een pad dat de ziel moet volgen vooraleer ze voor de hemelse bruiloft waardig kan worden bevonden.²⁴

Het *Soliloquium de arrha animae* heeft een duidelijke exemplarische functie: de ziel wordt als spiegel voor de lezers opgevoerd en zij dienen haar spirituele opgang na te volgen.²⁵ Uit het hoge aantal afschriften en vertalingen mag blijken dat er een sterke vraag naar die tekst bestond.²⁶ Hoewel tot op vandaag geen exhaustief overzicht van de *Soliloquium*-overlevering bestaat, konden aan de hand van deelstudies en eigen onderzoek driehonderdachtenzestig handschriftelijke tekstgetuigen worden onderscheiden, waarvan driehonderdnegenendertig in het Latijn en negenentwintig in de volkstaal.²⁷ Die laatste categorie omvat Franse, Spaanse, Catalaanse, Italiaanse, Duitse, Noorse en ook Middelnederlandse tekstgetuigen.²⁸ Daarenboven werd het *Soliloquium de arrha animae* ook in druk veelvuldig verspreid.²⁹

Het *Soliloquium de arrha animae* in de Lage Landen: een inventaris

De Lage Landen nemen op het eerste gezicht een eerder onopvallende plaats in de overlevering van het *Soliloquium de arrha animae* in. Zo zijn vierentwintig van de driehonderdachtenzestig getraceerde tekstgetuigen, goed voor 6,52%, in dat gebied ontstaan. Daarvan zijn achttien in het Latijn (goed voor 75% van de *Soliloquium*-tekstgetuigen uit de Lage Landen) en zes in de volkstaal (drie in het Frans en drie in het

²³ Poirel e.a. 1997, 212; Rorem 2009, 156.

²⁴ Poirel e.a. 1997, 215-233; Rorem 2009, 157-165.

²⁵ Rorem 2009, 155-156.

²⁶ Een deel van de verspreiding van het *Soliloquium de arrha animae* wordt in kaart gebracht in Goy 1976, 277-329, 501-506; Poirel e.a. 1997, 212-213; Feiss 2012, 188-189.

²⁷ In het kader van de in noot * vermelde presentatie stelde ik onder meer een overzicht op van de overgeleverde tekstgetuigen van het *Soliloquium de arrha animae*. Voor mijn analyses van de Latijnse afschriften kon ik grotendeels terugrijpen naar Goy 1976. Voor de overlevering van Franstalige tekstgetuigen heb ik mij ten dele kunnen beroepen op Bultot & Hasenohr 1984. Wat de Noorse traditie betreft, heb ik gebruikgemaakt van Hardarson 1995. Voor aanvullende gegevens en de overlevering in de andere genoemde volkstalen heb ik mij hoofdzakelijk gebaseerd op catalogi van de Koninklijke Bibliotheek van Brussel en haar Europese tegenhangers, naslagwerken van universitaire en stedelijke bibliotheken en online databanken van grensoverschrijdende projecten zoals *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta* (<http://www.bibliotheek.leidenuniv.nl/bijzondere-collecties/handschriften-archievenbrieven/bnm.html>), *Manuscriptorium* (<http://www.manuscriptorium.com/>) en *Europeana Regia* (<http://www.europeanaregia.eu/nl>).

²⁸ Het spreekt voor zich dat bovenstaande gegevens niet definitief zijn. Verder onderzoek naar de grootschalige handschriftelijke verspreiding van het *Soliloquium de arrha animae* dient te worden ondernomen, om zo nog beter zicht te krijgen op de overlevering van de tekst.

²⁹ De eerste druk werd al in 1473 in Augsburg vervaardigd. Zie Feiss 2012, 189-190.

Middel Nederlands, goed voor 25%) opgesteld.³⁰ Hierna wordt de overlevering van Hugo's *Soliloquium* in de Lage Landen per taal onder de loep genomen.³¹

Latijnse afschriften

De categorie met Latijnse handschriften vormt met achttien exemplaren de grootste groep binnen de *Soliloquium*-overlevering uit de Lage Landen. Die Latijnse handschriften deel ik in volgens drie gebieden van waaruit ze zijn overgeleverd, namelijk het noordelijke deel (Holland, Utrecht en het noordelijke deel van Brabant), het centrale deel (het zuidelijke deel van Brabant met als belangrijkste steden Brussel en Leuven) en het zuidelijke deel (Artesië, Henegouwen en Luik) van de Lage Landen.³² Dat zorgt ervoor dat ik de handschriften op een behapbare manier kan oplijsten, om na de bespreking van ook de Franstalige en Middelnederlandse afschriften de regionale en tijdgebonden factoren eigen aan de *Soliloquium*-overlevering eveneens op een overzichtelijke manier te kunnen analyseren.

In de eerste subcategorie met handschriften uit het zuidelijke deel van de Lage Landen konden acht exemplaren worden getraceerd: A₁ (dertiende eeuw), A₂ (veertiende eeuw), Bo (veertiende eeuw), Da₁ (samengesteld handschrift, de *Soliloquium*-tekstgetuige werd in de veertiende eeuw geschreven), Da₂ (begin veertiende eeuw), Do₁ (twaalfde eeuw), Do₂ (twaalfde eeuw) en Mo (twaalfde eeuw). Zeven van die handschriften hebben met zekerheid in monastieke milieus gefunctioneerd. De absolute uitschieter daarbij is de benedictijnenorde, van waaruit maar liefst zes handschriften zijn overgeleverd: A₁ en A₂ zijn afkomstig uit de abdij van St.-Vaast in Arras, Da₁ en Da₂ uit St.-Jacques in Luik, Do₁ uit St.-Rictrude in Marchiennes en Do₂ uit St.-Benoit in Anchin.³³ Mo werd eveneens in een klooster gebruikt, namelijk bij de cisterciënzers van Notre-Dame in Cambron.³⁴ Bij Bo bestaat geen zekerheid over het functioneringsmilieu. In het handschrift zelf staat Notre Dame in Arras als bezittersnotitie opgegeven. Die kathedraal hoorde bij de abdij van St.-Vaast, maar het is niet

³⁰ De verhouding voor de algehele *Soliloquium*-overlevering is 92,12% Latijnse tekstgetuigen en 7,88% volkstalige tekstgetuigen.

³¹ In de bijlage bij dit artikel bevindt zich een overzicht van de vierentwintig *Soliloquium*-handschriften met de sigles die ik eraan heb toegekend.

³² Deze Latijnse handschriften werden tot op heden zelden bestudeerd en van een aantal kon ik enkel gegevens uit (ver)oude(rde) catalogi halen. Een grote hulp was het werk van Rudolf Goy waarin alle Latijnse overgeleverde tekstgetuigen van Hugo van St.-Victors werk zijn opgelijst. In die studie was het evenwel niet altijd duidelijk of een handschrift in hetzelfde klooster is ontstaan als waar het heeft gefunctioneerd (afgeleid aan de hand van bezittersnotities), een probleem dat Goy ook in zijn inleiding aanhaalt. Daarom beperk ik mij hierna tot het geven van de ontstaansdatum en het milieu waarin het handschrift in ieder geval heeft gefunctioneerd, zoals door Goy is opgetekend. Een gelijkaardige lacune in het onderzoek situeert zich op het niveau van de productie van een handschrift. Het is niet altijd mogelijk om te traceren welke verschillende productiefasen aan een handschrift vooraf gingen. In wat volgt, geef ik de co-text van het afschrift enkel weer zoals het handschrift tegenwoordig is overgeleverd. Indien in catalogi bijkomende informatie over het productieproces en gewijzigde samenstellingen staat, wordt dit ook meegegeven. Zelf heb ik geen codicologisch onderzoek naar deze handschriften verricht.

³³ Zie de handschriftenbeschrijvingen voor A₁: Cat. BPDép IV 1968, 111; A₂: Cat. BPDép. IV 1968, 368–369; Da₁: Staub & Knaus 1979, 152–154; Da₂: Staub & Knaus 1979, 270–277; Do₁: Cat. BPDép. VI 1968, 192–194; Do₂: Cat. BPDép. VI 1968, 197–199.

³⁴ Zie de handschriftenbeschrijving in Faider 1931, 10–11.

bekend of het handschrift in de kathedraal dan wel in de abdij werd gebruikt.³⁵

Opvallend is dat elk van die acht handschriften minstens twee oorspronkelijke of in het handschrift zelf aan Hugo van St.-Victor toegeschreven werken bevat. Binnen die groepen van Hugo-teksten zijn geen bijzondere clusters te onderscheiden, op de aanwezigheid van *De institutione novitiorum* (*Over de vorming van novicen*) in zowel Bo als Mo na.³⁶ Dat laatste handschrift bestaat overigens enkel uit teksten van of toegeschreven aan Hugo van St.-Victor (vijf in totaal).³⁷ Voor de co-text van de andere zeven handschriften kunnen geen algemene patronen worden geformuleerd. Toch kunnen afhankelijk van het milieu waarin het handschrift heeft gefunctioneerd enkele differentiaties worden aangebracht. Zo zijn A_1 en A_2 (benedictijnen, St.-Vaast) verder samengesteld uit enkele werken van elfde- en twaalfde-eeuwse auteurs als Anselmus van Canterbury († 1109, A_2 , o.a. *Cur Deus homo* (*Waarom God mens werd*) en *Proslogion* (*Verhandeling over het bestaan van God*)), Bernardus van Clairvaux († 1153, A_2 , o.a. *De diligendo Deo* (*Over het liefhebben van God*)) en Richard van St.-Victor († 1173, A_1 , *De XII patriarchis* (*Over de twaalf patriarchen*)).³⁸ Do_1 (benedictijnen, Marchiennes) en Do_2 (benedictijnen, Anchin) bevatten naast werken van Hugo ook epistolaire literatuur – onder meer een briefwisseling tussen paus Adrianus IV († 1159) en keizer Frederik († 1190) – en enkele korte anonieme werkjes over het menselijke bestaan.³⁹ Da_1 en Da_2 (benedictijnen, Luik) zijn uit heel divers materiaal opgebouwd. Die handschriften bestaan onder andere uit gebeden, (korte stukjes uit) meditatie van onder meer Anselmus van Canterbury (Da_2), Pseudo-Bernardus (Da_2) en Johannes Fiscammen-sis (Da_1). In Da_2 zijn bovendien ook hymnen, losse notities en afbeeldingen opgenomen.⁴⁰ In het al vermelde Bo staan verder nog teksten van de kerkvaders Augustinus († 430, *Confessiones* (*Belijdenissen*)) en Gregorius († 604, o.a. *Dialogi* (*Dialogen*)).⁴¹

De tweede subcategorie omvat vier manuscripten die allemaal uit het hertogdom Brabant zijn overgeleverd: Br_2 (1409), Br_3 (vijftiende eeuw), Br_4 (vijftiende eeuw) en Wi_1 (overgang dertiende naar veertiende eeuw). Alle vier die handschriften werden in monastieke milieus gebruikt. Koplopers daarbij zijn de reguliere kanunniken van Augustinus, waar drie van de vier handschriften functioneerden: Br_2 in Rooklooster in Brussel, Br_4 in St.-Maartensdal in Leuven en Wi_1 in Bethlehem bij Leuven.⁴² Het

35 Goy 1976, 281 stelt dat Bo afkomstig was van de ‘Augustinerchorherren, Notre Dame in Arras’. Dat is onwaarschijnlijk, aangezien de Notre Dame tot de benedictijnenabdij van St.-Vaast behoorde. Zie over Bo ook de handschriftenbeschrijving in Cat. BPDép. IV 1968, 616–617.

36 Zie voor de handschriftenbeschrijvingen Faider 1931, 10–11 & Cat. BPDép. IV 1968, 616–617.

Met Hugo-teksten bedoel ik teksten die door Hugo van St.-Victor zijn geschreven of die in het handschrift aan hem zijn toegeschreven.

37 Zie de handschriftenbeschrijving in Faider 1931, 10–11.

38 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Cat. BPDép. IV 1968, 111, 368–369.

39 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Cat. BPDép. VI 1968, 192–194, 197–199.

De kloosters van Anchin en Marchiennes bevonden zich op slechts een zevental kilometer van elkaar en onderhielden nauwe banden. Zo werd het klooster van Marchiennes aan het begin van de twaalfde eeuw, nadat het in verval was geraakt, geleid door religieuzen uit Anchin. Die laatsten tilden er de spiritualiteit opnieuw naar een hoogtepunt. Zie Gerzaguet 1997, 121–128, 187–191.

40 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Staub & Knaus 1979, 152–154, 270–277.

41 Zie de handschriftenbeschrijving in Cat. BPDép. IV 1968, 616–617.

42 Zie de handschriftenbeschrijvingen voor Br_2 : Van den Gheyn 1902, 283–284; Br_4 : Van den Gheyn 1902, 367–369; Wi_1 : Weber 1993, 431.

andere handschrift, Br₃, werd door de premonstratenzers in de Abdij van 't Park in Heverlee gebruikt.⁴³

Net zoals bij de voorgaande subcategorie bestaan deze handschriften, op Br₂ na, ook nog uit ander Hugo-teksten. In het geval van Br₄ gaat het slechts om enkele excerpten uit Hugo's *Dialogus de creationi mundi* (*Dialogo over de schepping van de wereld*), terwijl Wi₁ en Br₃ respectievelijk vier en drie Hugo-teksten bevatten.⁴⁴ Dat laatste handschrift – gemaakt bij de premonstratenzers – bevat enkel Hugo-teksten en onderscheidt zich op die manier van de andere drie handschriften.⁴⁵ Wel kenmerken de vier manuscripten zich door een tweede gemeenschappelijke factor: ze hebben allemaal een verschillende tekst van (Pseudo-)Augustinus.⁴⁶ Br₂ bevat verder nog heiligenlevens en excerpten uit Gregorius en Cassianus († 435, o.a. uit *Collationes Patrum* (*Collaties van de Kerkvaders*)).⁴⁷ Br₄ telt naast excerpten uit Bernardus van Clairvaux († 1153) en Bonaventura († 1274) ook het *Speculum anime* (*Spiegel van de ziel*) van Henricus de Hassia († 1397) en enkele anonieme traktaatjes over de oprechte devotie.⁴⁸ Wi₁ bevat tot slot nog *De formulae honestae vitae* (*Over aanwijzingen voor een eervol leven*) van Pseudo-Bernardus.⁴⁹

De derde subcategorie met handschriften uit het noordelijke deel van de Lage Landen bestaat uit zes exemplaren: Br₁ (vijftiende eeuw), G (1455), Mü (begin veertiende eeuw), U₁ (vijftiende eeuw), Wi₂ (zestiende eeuw), Wo (veertiende eeuw). Vijf van de zes handschriften werden met zekerheid in een monastiek milieu gebruikt. Drie kunnen bij de reguliere kanunniken worden gelokaliseerd: Mü in Diessen, Wi₂ in het Rooklooster van Holland en Wo bij St.-Maria en de Apostelen in Utrecht.⁵⁰ Br₁ functioneerde bij de reguliere kanunnikessen van St.-Gertrud in Den Bosch en U₁ bij de benedictijnen van St.-Paul in Utrecht.⁵¹ In G staat als bezitter de St.-Walburgakerk in Groningen aangeduid, maar verdere informatie over de precieze functioneringscontext is niet bekend.⁵²

U₁, Wi₂ en Wo bevatten elk één tekst van Hugo van St.-Victor.⁵³ U₁ heeft daarnaast slechts één andere tekst, namelijk de voortzettingen van Petrus Lombardus' *Sententiae* door Johannes Gronigis.⁵⁴ Wi₂ is verder samengesteld uit *De diligendo Deo* van Bernardus van Clairvaux, het *Soliloquium* van Eckbert von Schönau († 1184) en *De contritione cordis* (*Over het berouw van het hart*) van Pseudo-Augustinus.⁵⁵ Wo bestaat verder nog uit brieven en traktaten van Kerkvaders (o.a. Gregorius' *Dialogi*, Augustinus' *Solilo-*

43 Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 343.

44 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Van den Gheyn 1902, 343, 367-369; Weber 1993, 431.

45 Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 343.

46 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Van den Gheyn 1902, 283-284, 343, 367-369; Weber 1993, 431.

47 Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 283-284.

48 Zie de handschriftenbeschrijving in Van den Gheyn 1902, 367-369.

49 Zie de handschriftenbeschrijving in Weber 1993, 431.

50 Zie de handschriftenbeschrijvingen voor Mü: Halm e.a. 1968, 21; Wi₂: Weber 1993, 433 en Wo: Von Heinemann 1966, 52-53.

51 Zie de handschriftenbeschrijvingen voor Br₁: Van den Gheyn 1902, 9-11 en U₁: Tiele 1887, 76.

52 Zie de handschriftenbeschrijving in Brugmans 1898, 10-11.

53 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Tiele 1887, 76; Weber 1993, 433 en Von Heinemann, 1996, 52-53.

54 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Tiele 1887, 76.

55 Zie de handschriftenbeschrijvingen in Weber 1993, 433.